

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor God en de Natie. Religie en nationalisme in het denken van Hamas en Gush Emunim

Hemmer, Kitty

Citation

Hemmer, K. (2008). Voor God en de Natie. Religie en nationalisme in het denken van Hamas en Gush Emunim. *Leidschrift : Historisch Terrorisme. De Ervaring Met Politiek Geweld In De Moderne Tijd*, 23(April), 171-192. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72649>

Version: Not Applicable (or Unknown)
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72649>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Voor God en de Natie. Religie en nationalisme in het denken van Hamas en Gush Emunim

Kitty Hemmer

Het conflict tussen Israël en de Palestijnen wordt reeds decennia in zijn greep gehouden door extremistische organisaties en hun gedachtegoed. Wie dit conflict wil beslechten of op zijn minst een beter inzicht wil verkrijgen in de Gordiaanse knoop waarin het zich al zo lang bevindt, moet weten wat die extremistische organisaties beweegt en hoe hun gedachtegoed zich in de loop van de geschiedenis heeft ontwikkeld.

Dit artikel vergelijkt de ideologie van twee zulke bewegingen van Palestijnse en Israëlische zijde, die het vredesproces keer op keer hebben weten te torpederen: Hamas en Gush Emunim. De zelfmoordacties van de Palestijnse islamitische beweging Hamas op drukbezochte plekken in Israël heeft er in geresulteerd dat de Israëlische samenleving zich in haar schulp terugtrekt. Om zichzelf te beveiligen worden Palestijnen en Israël van elkaar gescheiden en worden vredesbesprekingen keer op keer stopgezet. De angst, woede en frustratie onder de Palestijnse bevolking wordt met name door de bouw van illegale joodse nederzettingen levend gehouden. Voorhoede van de Israëlische kolonisatiebeweging is Gush Emunim, ‘Blok van Gelovigen’, een religieuszionistische beweging die met de bouw van nederzettingen in de bezette maar niet formeel geannexeerde Westelijke Jordaanoever en Gazastrook ‘voldongen feiten’ creëerde en zo de kaart van het Heilige Land geografisch en politiek voorgoed veranderde.

De ideologieën van Hamas (en de Moslim Broederschap waaruit zij voortkwam) en Gush Emunim zullen hier aan een analyse onderwerpen worden voor de periode 1967 tot 1995: beginnend bij de Zesdaagse Oorlog – een keerpunt voor het joods en islamitisch fundamentalisme – en eindigend bij de jaren vlak na het sluiten van de Oslo-akkoorden – een mijlpaal voor het vredesproces, maar een dieptepunt voor Hamas en Gush Emunim. De vragen die aan de orde komen zijn: wat kenmerkt hun ideologieën en zijn daarin overeenkomsten te vinden? Hoe ontwikkelden de ideologieën zich in de loop van de genoemde periode? Beide bewegingen grepen op een zeker moment naar geweld; hoe verliep het radicaliseringsproces van deze bewegingen en zijn daarin parallellen te trekken?

De ideologie van Hamas

In de ideologieën van veel islamistische bewegingen in de wereld speelt antinationalisme een sleutelrol, waardoor zij een bedreiging vormen voor de nationale regeringen van de landen waarin zij actief zijn. Datzelfde gold en geldt voor de moederorganisatie van Hamas, de Moslim Broederschap (*Al-Ikhwān al-Muslimūn*). De Moslim Broederschap, een supranationale islamitisch fundamentalistische beweging, werd in 1928 in Egypte opgericht door de Egyptenaar Hasan al-Banna (1906-1949). Al-Banna meende dat de Egyptische samenleving waarin hij leefde ontworteld was door de import van seculiere ideeën uit het Westen. Tijdens zijn jaren in Isma'iliyyah (1927-1932), waar hij les gaf, was Al-Banna getuige van de dominante militaire en economische aanwezigheid van de Britten.¹ Zij hadden zijn vaderland, dat toen onder het Ottomaanse Rijk viel, in 1882 bezet en er later een protectoraat van gemaakt.² Al-Banna schaamde zich voor het contrast tussen de rijkdom van de Britse imperialisten, die in luxe villa's leefden, en de armoede van de bevolking die het met krotten moest stellen. Het merendeel van de Egyptische bevolking profiteerde niet mee van het modernisatieproces dat gaande was, maar werd wel overstelpt met Westerse ideeën die in kranten en tijdschriften werden verkondigd. Deze ideeën leken in niets overeen te komen met de islam, wat verwarring teweeg bracht. Het deed Al-Banna verdriet de *ummah* (de gemeenschap van moslims) in staat van verwarring te zien.³ In zijn traktaat *Our mission* vergeleek hij de naties van het Midden-Oosten met een lichaam dat er aan de buitenkant gezond en sterk uitziet, maar in werkelijkheid ziek en zwak is.⁴ Een terugkeer van het volk naar de *Koran* en de *soenna* (de Tradities), mits op juiste wijze toegepast op de moderne tijd, en naar de eenheid van de islamitische naties zoals in de tijd van het kalifaat, toen de *ummah* nog niet verdeeld werd door staatsgrenzen, was de weg naar genezing van het zieke lichaam.⁵

¹ Hasan Ahmad al-Bannā' en Charles Wendell, ed., *Five tracts of Hasan al-Banna' (1906-1949). A selection from the Majmū'at Rasā'il al-Imām al-Shahid Hasan al-Bannā* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1978) 2.

² M.E. Yapp, *The Near East since the First World War. A history to 1995* (2^e druk, Londen en New York 1996) 52.

³ Karen Armstrong, *The battle for God* (paperbackeditie; New York 2001) 219.

⁴ Al-Bannā' en Wendell, *Five tracts of Hasan Al-Bannā*, 61.

⁵ Armstrong, *The battle*, 221.

Hamas baseert zich op dit idee van Al-Banna. Zij gelooft dat de Palestijnen lijden onder de Israëlische bezetting, omdat zij de islam de rug hebben toegekeerd. De schuld daarvan ligt volgens Hamas bij wat wel de 'Culturele Invasie' wordt genoemd. Dit houdt in dat imperialisten hun land veroverden en ideeën en ideologieën verspreidden die hun voorheen vreemd waren. Daardoor zou het Palestijnse volk van het juiste pad geraakt zijn, en moet Palestina na de bevrijding een islamitische staat worden, geregeerd volgens de *sharia*, de islamitische wet. Hierin ligt echter ook een breuk met het gedachtegoed van Al-Banna. De oprichter van de Broederschap meende dat de islamisering van de samenleving, beginnend bij religieus onderwijs, vooraf ging aan de fase van de *jihad* (de heilige oorlog). De bevrijding van Palestina was een noodzakelijke voorwaarde voor het stichten van een islamitische eenheidsstaat maar niet een doel op zich.⁶ In de ideologie van Hamas staat echter de *jihad* voor de bevrijding van Palestina centraal. De strijdkreet van Hamas, genoteerd in artikel 8 van het Handvest, luidt:

Allah is its [Hamas] target, the Prophet is its model, the Koran its constitution: Jihad is its path and death for the sake of Allah is the loftiest of its wishes.⁷

De keuze om bij de afsplitsing van Hamas van de Moslim Broederschap in 1988 de strijd voor Palestina op de voorgrond te zetten en religie een minder prominente plaats te geven, was een zeer bewuste. De jongere generatie broeders benijdde de Palestijnse nationalistische bewegingen namelijk om hun deelname in de opstand tegen Israël, die bekend werd onder de naam *intifada*. Zij wilden zich niet langer beperken tot maatschappelijke activiteiten als educatie en hulpverlening, maar actief deelnemen aan de strijd tegen Israël. De Moslim Broederschap in de bezette gebieden beseftte dat ze een prominente rol in het verzet tegen Israël moest gaan spelen, wilde ze niet een enorm verlies aan populariteit riskeren. Echter, aangezien bij de leiding van de beweging onenigheid bestond over de voortgang van de opstand en de rol van de beweging daarin, beoogde de Broederschap haar connectie met de *intifada* vaag te houden. Daarom

⁶ Ziad Abu-Amr, *Islamic fundamentalism in the West Bank and Gaza. Muslim Brotherhood and Islamic Jihad* (Bloomington and Indianapolis 1994) 23-25.

⁷ *The Covenant of the Islamic Movement (Hamas)* (z.p. 18 augustus 1988), artikel 8, <http://www.mideastweb.org/hamas.htm>, geraadpleegd op 3 nov. 2001.

besloot men een nieuwe organisatie op te richten, waarin een begin werd gemaakt met de jihad. Dit werd Hamas (*Harakat al-Muqawama al-Islamiyya* – ‘islamitische verzetsbeweging’).⁸ De oprichting werd op 18 augustus 1988 officieel met het uitbrengen van een handvest, waarin de beweging haar ideologie uiteenzette.⁹

Afb.1 Een parade van Hamasstrijders.

Door Hamas op te richten werd het voor de tot dan toe Palestijnse tak van de Moslim Broederschap mogelijk om religie met het krachtige nationalisme te combineren.¹⁰ De beweging definieert zichzelf als islamitisch in Artikel 1 van het Handvest: ‘The Movement’s programme is Islam’, maar tegelijkertijd karakteriseert zij zichzelf in artikel 6 als Palestijns:

The Islamic Resistance Movement is a distinguished Palestinian movement, whose allegiance is to Allah, and whose way of life is

⁸ Hisham H. Ahmad, *HAMAS. From religious salvation to political transformation: the rise of Hamas in Palestinian society* (Jeruzalem 1994) 17-19.

⁹ Jean-François Légrain, ‘The Islamic Movement and the Intifada’, in: Jamal R. Nassar en Roger Heacock ed., *Intifada. Palestine at the crossroads* (New York 1990) 175-189, aldaar 182.

¹⁰ Abu-Amr, *Islamic fundamentalism*, 38.

Islam. It strives to raise the banner of Allah over every inch of Palestine (...).¹¹

Deelname aan de strijd voor Palestina wordt echter niet alleen van Palestijnen verwacht, maar van elke moslim die in staat is wapens te voeren. Deze plicht vloeit voort uit de status van Palestina. Volgens het Handvest is Palestina een *waqf*. Een waqf (in het klassieke islamitische recht de term voor een charitatief fonds) is volgens alle rechtsscholen in de islam onvervreemdbaar. Daarom staat de herovering van heel Palestina en niet slechts een deel daarvan centraal in de ideologie van Hamas.¹² Met Palestina bedoelt Hamas het gebied tussen de Middellandse zee en de rivier de Jordaan, in lijn met de kaart van Palestina die werd getekend door de door haar zo gehate Britse kolonisator tijdens de mandaatperiode.¹³ In artikel 11 van het Handvest schrijft Hamas:

The Islamic Resistance Movement believes that the land of Palestine is an Islamic Waqf consecrated for future Moslem generations until Judgement Day. It, or any part of it, should not be squandered: it, or any part of it, should not be given up. (...) This Waqf remains as long as earth and heaven remain. Any procedure in contradiction to Islamic Sharia where Palestine is concerned is null and void.¹⁴

Dus terwijl antinationalisme een speerpunt vormde in de ideologie van de moederorganisatie gaat de aandacht van Hamas, hoewel in beginsel geïnspireerd door de islam, vrijwel exclusief uit naar Palestina. De Israëliëse bezetting en de afwezigheid van een Palestijnse staat hebben ervoor gezorgd dat binnen het Palestijnse gebied islamisten en nationalist ideologisch en politiek dicht bij elkaar kwamen te liggen. Tevens heeft desillusie over de zwakke rol van de Arabische staten in de Palestijnse kwestie ertoe geleid dat zowel de islamisten als nationalist in het Palestijnse gebied een zekere afstand hebben genomen van de Arabieren en het pan-Arabisch nationalisme, en juist de Palestijnse identiteit zijn gaan

¹¹ Abu-Amr, *Islamic fundamentalism*, artikel 1 en 6.

¹² R. Peters, 'Waqf' in: P.J. Bearman, *The encyclopaedia of Islam*, vol. XI (Leiden 2000) 59-62.

¹³ Meir Litvak, *The islamization of Palestinian identity: the case of Hamas* (The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies, augustus 1996) 8.

¹⁴ *The Covenant*, artikel 11.

benadrukken.¹⁵ Echter, ondanks de pragmatische keuze om met de oprichting van Hamas nationalistische doeleinden meer dan voorheen op de voorgrond te plaatsen, toont het handvest dat religie de grondslag en inspirator blijft van haar ideologie.

De ideologie van Gush Emunim

Als we naar de Israëlische nederzettingenorganisatie Gush Emunim kijken, dan zien we dat eenzelfde pragmatische keuze werd gemaakt voor het nationalisme om de bevolking te mobiliseren. In 1977, negen jaar na de bouw van de eerste illegale nederzetting, had Gush Emunim, ondanks grote plannen, nog maar drie eigen nederzettingen. De leiders meenden hier maar op één manier verandering in te kunnen brengen, namelijk door het oprichten van een officieel door de Israëlische regering en de World Zionist Organisation (WZO) erkende nederzettingenbeweging. Gush Emunim zelf opereerde sinds 1974 illegaal. De organisatie kwam voort uit een groep orthodoxe joden die door het bouwen van illegale nederzettingen in de in 1967 door Israël veroverde gebieden de Israëlische regering voor voldongen feiten wilde stellen. In 1974 werd deze groep officieel bekend onder de naam Gush Emunim. De oprichting van een erkende en dus legale organisatie zou betekenen dat hun activiteiten als essentieel voor de natie zouden worden gezien en onderdeel werden van het door de staat ondersteunde zionisme. Dit leverde grotere budgetten en andere voordelen op, zoals cruciale posities voor de leden van Gush Emunim in de indertijd opgezette nederzettingenbureaucratie, medezeggenschap in belangrijke officiële kringen en recht op betaalde professionele hulp van Israëls experts.

De officiële, erkende organisatie die de kolonisatieactiviteiten voor Gush Emunim op zich ging nemen heette *Amana*, wat ‘Verbond’ betekent. De oprichting van deze officiële nederzettingenorganisatie hield grote ontwikkelingsmogelijkheden in voor Gush Emunim, maar paradoxaal genoeg leidde het er ook toe dat Gush Emunims eigen leidende secretariaat steeds meer overbodig werd. Daarom besloot het Gush-leiderschap in 1979 dat het niet langer nodig was Gush Emunim formeel voort te zetten. Informeel bleef Gush Emunim echter enorm invloedrijk, zowel op economisch als politiek en cultureel vlak. Ehud Sprinzak, de inmiddels

¹⁵ Legrain, ‘The Islamic Movement’, 187.

overleden onderzoeker en autoriteit op het gebied van radicaal rechts in Israël, sprak in dit verband over 'the invisible realm' van Gush Emunim.¹⁶ Dat 'onzichtbare rijk' werd in 1980 gecomplementeerd met de oprichting van de *Moetzet Yesha*, een parapluorganisatie van alle joodse nederzettingen in Judea, Samaria en Gaza (Yesha is een acroniem van deze drie Bijbelse gebiedsnamen, die algemeen bekend zijn als de Westelijke Jordaanoever en de Gazastrook). Hoewel de Yesha-raad is bedoeld om de gehele joodse populatie op de Westelijke Jordaanoever en in de Gazastrook te vertegenwoordigen, dus ook niet-leden van Gush Emunim, kon de beweging zo toch de politieke hegemonie behouden in de bezette gebieden.¹⁷ In de literatuur blijft men dan ook spreken van Gush Emunim, ook als het gaat over de jaren waarin de beweging officieel niet meer onder die naam bestaat.

Amana, de legale vertegenwoordiger van Gush Emunim, geeft op haar website haar hoofddoel weer: 'In the face of the expected population increment and the jam in the lowland and the coasts, the Amana principal object is to settle the mountain areas which are the Israeli people only grounds reserve and their preservation is an existence condition.'¹⁸ Opvallend is dat de organisatie in deze beschrijving van haar doel geen religieuze argumenten laat doorschemeren. In de overige informatie op de website is dit eveneens afwezig. De boodschap naar buiten toe is verpakt in een meer wereldlijke taal dan gebruikelijk was binnen de eigen gelederen van Gush Emunim. Een vroeg pamflet van Gush Emunim, gedateerd in 1974 en getiteld *Gush Emunim: a movement for the rejuvenation of Zionist fulfillment* (uit het Hebreeuws vertaald) is de enige geloofsverklaring die de beweging ooit heeft uitgebracht. Historisch beschouwd kan dit document dan ook gezien worden als het manifest van Gush Emunim,¹⁹ waarin zij schrijft:

¹⁶ Ehud Sprinzak, 'The politics, institutions, and culture of Gush Emunim', in: Laurence J. Silberstein ed., *Jewish fundamentalism in comparative perspective. Religion, ideology, and the crisis of modernity* (New York en Londen 1993) 117-147, aldaar 133-134.

¹⁷ Sprinzak, 'The politics, institutions', 136-137.

¹⁸ <http://www.amana.co.il/amana/site/>, geraadpleegd op 8 feb. 2002.

¹⁹ Sprinzak, 'The politics, institutions', 117; Gideon Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism: The Bloc of the Faithful in Israel (Gush Emunim)', in: Martin E. Marty en R. Scott Appleby ed., *Fundamentalisms observed. The fundamentalism project*, vol.1 (Chicago en Londen 1991) 265-344, aldaar 290.

Our aim is to bring about a large movement of reawakening among the Jewish people for the fulfillment of the Zionist vision in its full scope. (...) The sources of the vision are the Jewish tradition and roots, and its ultimate objective is the full redemption of the Jewish people and the entire world.²⁰

Het ultieme doel is dus niet wereldlijk en heeft niets te maken met het veilig stellen van gronden in verband met de bevolkingsaanwas, maar is puur religieus. De Verlossing is het doel, dat wordt bereikt door het volbrengen van het zionisme en de bron van deze kennis is het joodse erfgoed. Het zionistische ideaal wordt echter vertraagd door de steeds minder gelovige samenleving. Het doel is daarom ook de judaïsering van de samenleving; het bewerkstelligen van een ‘terugkeer’ van seculier Israël naar het joodse geloof.²¹

Door de religieuze drijfveren en intenties achterwege te laten in de publieke uitingen en haarzelf te presenteren als een beweging die het zionisme nieuw leven inblaast, heeft Gush Emunim jarenlang sympathie kunnen opwekken in de Israëlsche samenleving. Zo spreken de kolonisten binnen de beweging van de ‘revival of the sacred’ als het gaat over de taak van Gush Emunim, terwijl men tegen het gewone publiek praat over ‘the restoration of Zionist fulfillment’.²² Om de ware ideologie van Gush Emunim te achterhalen moeten we dus niet afgaan op de boodschap van de beweging in haar presentatie naar de buitenwereld. Beter is het ons te verdiepen in de leer van rabbi Abraham Isaac Kook (1865-1935), die de beweging als haar spirituele leider claimt, en zijn zoon Zvi Yehuda Kook (1891-1982).²³ De harde kern van Gush Emunim kent de vele uitspraken van de rabbi’s uit het hoofd. Eén van Abraham Isaac Kooks belangrijkste publicaties, ‘*Orot*’ (‘Licht’), lang na zijn dood door zoon Zvi samengesteld en in 1942 uitgegeven, werd ‘het rode boekje’ voor de Gush, dat overal mee naartoe werd genomen.

²⁰ Sprinzak, ‘The politics, institutions’, 117.

²¹ Ibidem.

²² Aran, ‘Jewish Zionist fundamentalism’, 290-291.

²³ Gideon Aran, ‘The father, the son, and the holy land. The spiritual authorities of Jewish-Zionist fundamentalism in Israel’, in: R. Scott Appleby ed., *Spokesmen for the despised. Fundamentalist leaders of the Middle East* (Chicago en Londen 1997) 294-327, aldaar 295-296.

Tijdens het leven van de oudere Kook vonden zijn ideeën weinig weerklank bij het publiek. Pas laat jaren zestig, in de glorieuze dagen na de Zesdaagse oorlog, werd Kook een culturele held en later, onder religieuze zionisten, een spiritueel leider, nadat Gush Emunim hem had geclaimd als voorvader en stichter.²⁴ Rabbi Zvi Yehuda Kook, zoon van Abraham Isaac, werd door de leden van Gush Emunim tot goeroe verheven. Via hem kwamen zijn eerste discipelen in contact met de ideeën van de oudere Kook. De jongere Kook cultiveerde de associatie met zijn vader. In collaboratie met Gush Emunim claimde de zoon de rol van interpretator van zijn vaders gedachtegoed.²⁵

Een belangrijke overeenkomst in de religieuze visie van de beide Kooks werd het speerpunt van het 'Kookisme'. De Kooks geloofden dat een messianistisch proces gaande was en dat God de zionisten als instrumenten gebruikte. Met de terugkeer van de joden naar Israël en de oprichting van de staat Israël was het proces van Verlossing in volle gang. In het artikel 'The Land of Israel' uit de postume bundel *Orot* schreef vader Kook:

To regard Eretz Israel as merely a tool for establishing our national unity (...) is a sterile notion; it is unworthy of the holiness of Eretz Israel. (...). The hope for Redemption is the force that sustained Judaism in the diasporic past, the present Judaism of the Land of Israel is the very redemption.²⁶

Volgens de rabbi's zou berouw tegenover God volgen na de Verlossing. De *haredim* (ultraorthodoxe joden) waren woedend over dit nieuwe idee. Het druiste in tegen de traditie die voorschreef dat Verlossing zou komen na berouw. De benadering van de Kooks nam de motivatie voor religieuze verbetering weg. De jongere Kook had echter een radicaal antwoord hierop: de soevereiniteit van de staat Israël is Verlossing en de Heilige Geschriften beloven niet dat de rechtvaardigen zullen regeren in het rijk. Zijn visie van Verlossing kreeg dus geleidelijk aan een karakter dat meer en meer over

²⁴ Aran, 'The father, the son, and the holy land', 303-304.

²⁵ Ibidem, 305.

²⁶ Abraham Isaac Kook, 'The Land of Israel', uit de bundel *Orot* (Lights) (uit het Hebreeuws), geciteerd in: Arthur Hertzberg ed., *The Zionist idea. A historical analysis and reader* (Connecticut 1970) 419-420.

nationalisme ging.²⁷ Hier liet de tijd waarin de twee Kooks leefden zich gelden. In de tijd van de oudere Kook bestond Israël nog niet en kon hij spreken over de ideale staat en een hypothetische toekomst. De realiteit van de staat Israel betekende dat zijn zoon die luxe niet had. In één van de belangrijkste artikelen die Zvi Yehuda Kook publiceerde 'The state as realization of the vision of redemption' verklaarde hij dat de Israëlische staat voldoet aan de eisen die de Bijbelse profeten stelden.²⁸ De staat verdiende daarom volgens Zvi Yehuda Kook de *halachische* status van 'Koninkrijk God's' (halacha is het geheel aan joodse wetten).²⁹

Het is op dit punt dat Gush Emunim zich theologisch onderscheidt van Israëls haredim. Extremistische ultraorthodoxen in een groepering als Neturei Karta beschouwen de oprichting van de staat Israël als afvalligheid van het geloof. Zij zien het zionisme als een seculier en aards initiatief, ondernomen door ketters, die tegelijkertijd een doel voor ogen hadden dat traditioneel verbonden was met messianistische verlangens en dus zijn wortels had in het joodse geloof. De zionisten probeerden door menselijk handelen zelf hun lot te beslissen en het proces van Verlossing in gang te zetten, terwijl de Heilige Geschriften duidelijk stellen dat alleen God het messianistische tijdperk kan inluiden.³⁰ Ook verschilt Gush Emunim van de ultraorthodoxen verenigd in Agudat Israel (Neturei Karta is een afscheidsbeweging van deze groepering). Agudat Israel omarmt het zionisme niet, maar is ook niet bereid actief antizionistisch te zijn. Zij accepteren het concept van 'leven in ballingschap in het land Israël', maar nemen tegelijkertijd deel aan het publieke systeem om zo te strijden voor hun religieuze belangen.³¹ Gush Emunim was de eerste beweging aan het Israëlische rechtsradicale firmament die religie met zionisme combineerde door de oprichting van de staat Israël als een messianistisch proces te beschouwen en de staat heilig te verklaren. Deze traditioneel ongebruikelijke combinatie, gebaseerd op de leer van de rabbi's Kook is wat de beweging uniek maakt in haar ideologie.

²⁷ Aran, 'The father, the son, and the holy land', 308.

²⁸ Ibidem, 305.

²⁹ Sprinzak, 'The politics, institutions', 120-121.

³⁰ Aviezer Ravitzky, *Messianism, Zionism and Jewish religious radicalism* (Chicago en Londen 1996) 10-15.

³¹ Samuel C. Heilman en Menachem Friedman, 'Religious fundamentalism and religious Jews: the case of the haredim' in: Marty en Appleby ed., *Fundamentalisms observed. The fundamentalism project*, vol. 1, 197-264, aldaar 225-227.

Parallellen in de ideologieën

De kern van de ideologieën van Hamas en Gush Emunim is de combinatie van religie en nationalisme. In beide gevallen lag dit niet in de lijn van de traditie. Door de nadruk te leggen op de strijd voor Palestina brak Hamas met het antinationalisme dat kenmerkend is voor islamistische organisaties, inclusief haar moederorganisatie de Moslim Broederschap. Gush Emunim nam een positie in, gebaseerd op het Kookisme, die zowel ultratraditioneel als ultrarevolutionair was. Enerzijds verdedigde zij een strikt vasthouden aan de halacha; anderzijds was het zien van het zionisme als een messianistisch proces zo innovatief dat het dreigde de grenzen te overschrijden van de leer van de traditionele joodse orthodoxie.³²

Hoewel nationalisme bij beide bewegingen op een zeker moment op de voorgrond trad, bleef religie de grondslag vormen. Leidende figuren binnen beide bewegingen hebben erop gewezen dat nationalisme zonder het aspect religie gevaarlijk is en zelfs destructief. Abraham Kook gruwde van de verklaring die op het Tweede Zionistische Congres in Basel in 1898 was afgelegd: 'Zionism has nothing to do with religion'. Hij veroordeelde deze verklaring met kracht door te zeggen dat het het zionisme slechts kon veranderen 'into an empty vessel (...) filled with a spirit of destructiveness and strife'.³³ Hij waarschuwde: 'When nationalism alone takes root among the people, it is as likely to debase and dehumanize their spirit as elevate it'.³⁴ Voor Gush Emunim betekent zionisme daarom niet zomaar een vraag om een staat voor een volk zonder land. Nee, zionisme is een uitdrukking van religieuze terugkeer. Een bekende slogan van Gush Emunim die dit idee reflecteert is: 'There is no Zionism without Judaism, and no Judaism without Zionism'.³⁵

Zo ook waarschuwde sheikh Ahmad Yasin – de belangrijkste oprichter van Hamas – eind jaren tachtig dat het concept van nationalisme geografische grenzen heeft en dat toewijding aan land alleen, zonder de islamitische doctrine, een grove fout is. Immers, het ene stuk land kan

³² Aran, 'The father, the son, and the holy land', 305.

³³ Armstrong, *The battle*, 184.

³⁴ Ibidem, 185.

³⁵ Samuel Heilman, 'Guides of the faithful. Contemporary religious Zionist rabbis' in: R. Scott Appleby ed., *Spokesmen for the despised. Fundamentalist leaders of the Middle East* (Chicago en Londen 1997) 328-362, aldaar 331.

vervangen worden door het andere.³⁶ Palestina is voor Hamas dan ook niet zomaar een stuk land, maar een waqf, een in het islamitische recht onvervreemdbaar stuk grond dat de ummah toebehoort tot het einde der tijden.

Beide bewegingen menen op grond van hun heilige geschriften en tradities recht te hebben op het hele land Palestina/Israël en niet slechts een deel daarvan. Vredesbesprekingen en onderhandelingen over land worden dan ook door beide bewegingen als nutteloos beschouwd. Hamas verwerpt in haar Handvest ieder vredesinitiatief:

Initiatives, and so-called peaceful solutions and international conferences, are in contradiction to the principles of the Islamic Resistance Movement. (...) There is no solution for the Palestinian question except through Jihad. Initiatives, proposals and international conferences are all a waste of time and vain endeavors.³⁷

Voor de Gush doet het er ook niet toe welke mening de gesprekspartner in het vredesproces, Egyptisch of Palestijns, is toegedaan, want zaken tussen Israël en niet-Joden zijn onbelangrijk en de Midden-Oosten politiek in het algemeen is van secundair belang. Vrede is een puur joodse zaak, iets tussen de joodse natie en God; tussen Israël, de Thora en het geloof. Als de mensheid dit basisprincipe eenmaal erkent, zo menen de Gush, dan valt alles vanzelf op zijn plek.³⁸

De ideologieën van beide bewegingen kunnen als fundamentalistisch worden bestempeld. In het geval van Gush Emunim heeft onder leiding van Zvi Yehuda Kook een vernauwing van de joodse religie plaatsgehad tot een ideologie waarin slechts nog het joodse nationalisme en de heiligheid van de staat centraal stonden. Een dergelijke beperking van religie tot een politieke ideologie is volgens Scott Appleby kenmerkend voor fundamentalistische organisaties.³⁹ Ook bij de Moslim Broederschap werd met de oprichting van Hamas een dergelijk proces zichtbaar. In het gedachtegoed van deze beweging werd de jihad het begrip waar alles om draait.

³⁶ Abu-Amr, 'Shaykh Ahmad Yasin', 243.

³⁷ *The Covenant*, artikel 13.

³⁸ Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism', 314-315.

³⁹ Appleby, *Spokesmen for the despised*, 3-4.

Daarnaast voeren beide bewegingen een strijd op twee fronten. Niet alleen de externe vijand, maar ook de interne vijand, de ongelovige, moet worden bestreden. De algemene afkerigheid van het geloof vormt namelijk de bron van de crisis die het eigen volk doormaakt. De seculieren moeten volgens de ideologie echter niet met wapens worden bestreden, maar door indoctrinatie. Beide bewegingen spreken in dit geval van een ‘awakening’, het wakker schudden van hun volk. Doel van Hamas is het islamiseren van de samenleving en het stichten van een islamitische staat in Palestina. Voor Gush Emunim is het stimuleren van de terugkeer en vestiging van alle Joden in het Land Israel, de terugkeer naar het joodse geloof en het stichten van een halachische staat het doel. Beide bewegingen staat dus een theologische staat voor ogen, wat tekenend is voor hun holistische visie op religie.

De realiteit in de perceptie van de fundamentalist

Aan de hand van de ideologie kan duidelijk worden hoe Hamas en Gush Emunim de ontwikkelingen in het Midden-Oosten interpreteerden in het kader van hun denkwereld, hoe zij hun ideologieën daarop aanpasten en hoe zij radicaliseerden. De belangrijkste vormende gebeurtenis is de aanval van Israël op de omliggende landen Egypte, Syrië en Jordanië op 5 Juni 1967, in reactie op een gevoel van ernstige bedreiging dat zich van de joodse staat meester had gemaakt. Op 10 juni, slechts zes dagen na de eerste aanval, was de strijd beslecht. Israël had met verve gewonnen. De Westelijke Jordaanoever, inclusief Oost-Jeruzalem, sinds de oorlog van 1948 onder Jordaanse controle, was nu in Israëlische handen. Egypte verloor de Gazastrook, dat sinds de '48-oorlog onder zijn bestuur viel en was ook de Sinai kwijt. Syrië moest het voortaan stellen zonder de strategisch belangrijke Golanhoogte. Het hele mandaatgebied Palestina plus de Sinai was nu in handen van Israël.⁴⁰

Reeds een dag na de Israëlische overwinning spraken de volgelingen van Kook van ‘the War of Redemption’. Vader Kook had ver voor de stichting van de staat Israël de tekenen van Verlossing al gezien in het zionistische proces. Nu, na de grandioze overwinning van het Israëlische leger op de Arabische tegenstanders zagen anderen het ook. De tijd van Verlossing was aangebroken, en men was nu verplicht met God samen te

⁴⁰ Yapp, *The Near East since the First World War*, 417.

werken. Terwijl deze euforische dagen voor het hele land gepaard gingen met grote verwarring, beschikten de volgelingen van Kook, toen nog Kookisten genoemd, over een religieuze ideologie die de gebeurtenissen direct kon verklaren. Tegelijkertijd gaven de ontwikkelingen de ideologie meer betekenis en invloed, waardoor de Kookisten meer zelfvertrouwen kregen.⁴¹ Een golf van religieus-nationalisme overspoelde het land en werd onderdeel van de officiële zionistische ideologie. Het conflict met de Palestijnen werd nu een godsdienstige confrontatie met de moslimwereld.⁴²

Rabbi Zvi Yehuda Kook leek nog maar een paar dagen voor de glorieuze overwinning de ontwikkelingen voorspeld te hebben. Tijdens een preek in een *yeshiva* (joods instituut voor de studie van de Thora en de Talmud) had hij tot ieders verrassing plotseling uitgeroepen: 'Where is our Hebron, Shechem, Jericho, and Anathoth, torn from the state in 1948 as we lay maimed and bleeding?'⁴³ Zijn woorden kregen achteraf profetische waarde en werden door zijn volgelingen opgevat als een roep om het veroverde land te koloniseren.⁴⁴ Het was zaak zoveel mogelijk mensen te mobiliseren om het onzalige plan van de Arbeidspartij om land te ruilen voor vrede omver te werpen. De seculiere zionistische beweging *Land of Israel Movement* had hetzelfde doel voor ogen en hielp de Kookisten hun ideologie zodanig te formuleren dat deze aantrekkelijk werd voor het grote publiek. Zo werden de Kookisten geleidelijk aan in de mainstream getrokken.⁴⁵ Rabbi Levinger, een oud-leerling van Zvi Yehuda Kook en één van de latere leidende figuren van de religieusnationalisten, nam het voortouw en stichtte de eerste nederzetting in dichtbevolkt Arabisch gebied, Kiryat Arba (de Bijbelse naam voor Hebron).⁴⁶

De echt actieve periode van nederzettingenbouw liet echter op zich wachten tot na de Yom Kippur-oorlog in 1973.⁴⁷ Israël won de oorlog tegen Syrië en Egypte opnieuw, maar bij lange na niet zo overweldigend als in 1967. Sterker nog, er waren momenten geweest waarop het kantje boord

⁴¹ Aran, 'The father, the son, and the holy land', 321.

⁴² Walter Laqueur, 'Het Midden-Oosten moet nog meer lijden', *NRC Handelsblad*, 11 maart 2002.

⁴³ Heilman, 'Guides of the faithful', 330-331.

⁴⁴ Robert I. Friedman, *Zealots for Zion. Inside Israel's West Bank settlement movement* (New Brunswick, New Jersey 1992) 13.

⁴⁵ Armstrong, *The battle*, 263-264.

⁴⁶ Ibidem, 264.

⁴⁷ Ibidem.

was en het voortbestaan van de joodse staat ernstig werd bedreigd. De Israëlsche samenleving realiseerde zich maar al te goed dat de oorlog maar ternauwernood was gewonnen. Dit bracht een crisis teweeg onder de seculiere zionisten, die de verliezen op het slagveld aan ideologisch en moreel verval weten.⁴⁸ De Kookisten waren het hier volledig mee eens. Bijna was het land alles kwijt geweest wat het in 1948 en 1967 had gewonnen. In de ogen van Kooks volgelingen had Israël de unieke kans op Verlossing, die God hen had gegeven, ernstig op het spel gezet.⁴⁹ God had met de daverende overwinning in 1967 zijn wil duidelijk gemaakt, maar in plaats van de veroverde gebieden te annexeren had de Israëlsche regering zich druk gemaakt de *goyim* (niet-joden) niet tegen zich in het harnas te jagen. De Kookisten geloofden dat de Yom Kippur-oorlog Gods straf was geweest en het volk Israël moest helpen herinneren aan Zijn wil.⁵⁰

Een artikel van de Kookist rabbi Yehuda Amital, getiteld 'The meaning of the Yom Kippur War', hielp veel religieus-zionisten hun gedachten te vormen over de oorlog.⁵¹ In de ogen van Amital had het seculiere zionisme, dat het jodendom had samengesmolten met de rationele en democratische cultuur van het moderne Westen, Israël aan de rand van de afgrond gebracht. De oorlog had Israël gewaarschuwd terug te keren naar haar eigen joodse waarden, terug naar religie. De Kookisten waren nu klaar zich te mobiliseren en meer politiek actief te worden in de strijd tegen het Westen, dat de Israëlsche expansie wilde tegenhouden, tegen de Arabieren en tegen het secularisme waarmee het Westen Israël had vergiftigd.⁵²

Met de bouw van iedere nederzetting werd het 'Rijk van het Kwade' verder teruggedrongen, zo geloofden de messianisten van Gush Emunim. Gedurende de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig hadden de kolonisten van Gush Emunim veel sympathie onder de Israëlsche bevolking. Zij zagen in hen de pionierspassie die de linkse kibbutzniks in de eerste helft van de negentiende eeuw hadden gehad en die ze zo hadden gemist.⁵³ De regering-Rabin bezweek in 1976 onder de zware druk van Gush Emunim en haar sympathisanten en legde zich neer bij de bouw van

⁴⁸ Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism', 276-277.

⁴⁹ Heilman, 'Guides of the faithful', 337.

⁵⁰ Armstrong, *The battle*, 265.

⁵¹ Sprinzak, 'The politics, institutions', 119.

⁵² Armstrong, *The battle*, 265-266.

⁵³ Heilman, 'Guides of the faithful', 337-339.

nederzettingen in dichtbevolkte Palestijnse gebieden op de Westelijke Jordaanoever. Lange tijd wist een minderheid (de kolonistengroepering) in Israël's democratie zo de politieke koers te bepalen.⁵⁴

Vanaf het einde van de jaren zeventig begon een deel van de beweging echter te radicaliseren. Een van de oorzaken lag in het aan de macht komen van Likud in 1977. Likud-leider Menachem Begin was een uitgesproken sympathisant van de nederzettingenbeweging en een aanhanger van de Groot-Israël gedachte. Onder zijn bewind werd het stichten van nederzettingen regeringsbeleid. Zijn verkiezing leek voor de Gush aanvankelijk opnieuw een daad van God.⁵⁵ Hoe anders pakte dit echter uit! Begin ontving de Egyptische president Sadat in het heilige Jeruzalem en op 17 september 1978 sloten de twee partijen de Camp David-akkoorden. Israël zegde daarin toe de Sinai terug te geven aan Egypte en in de toekomst zou een autonomieplan voor de Palestijnen op de Westelijke Jordaanoever uitgewerkt worden. Leaders van Gush Emunim waren met stomheid geslagen. Camp David was voor hen een onverklaarbare vertraging in het proces van Verlossing. De radicalen in nationalistisch rechts konden Begin niet anders zien dan als een 'verrader'. Volgens auteur Ehud Sprinzak was dit het moment waarop extreemrechts in Israël ontstond.⁵⁶ Het resulterende gevoel van verlating werd nog eens versterkt door het overlijden van rabbi Zvi Yehuda Kook in 1979.⁵⁷

Tijdens de uitvoering van de Camp David-akkoorden legde Gush Emunim al haar energie in het verdedigen van haar nederzetting Yamit in de Sinai, maar behaalde niet het beoogde succes. In april 1982 werd de nederzetting ontruimd door het Israëlische leger, na heftige schermutselingen die wonder boven wonder zonder ernstige gewonden afliepen.⁵⁸ Een paar maanden na de ontruiming van Yamit viel Israël Libanon binnen. Deze gebeurtenis had wederom teleurstellende gevolgen voor Gush Emunim. De slachtingen in Sabra en Shatila brachten een schok teweeg in Israël en het verlies van Israël's vele zonen op het slagveld

⁵⁴ Salomon Bouman, 'Vlaggen verhullen Israël's onzekerheid', *NRC Handelsblad*, 17 april 2002.

⁵⁵ Heilman, 'Guides of the faithful', 337-339.

⁵⁶ Ehud Sprinzak, 'The emergence of the Israeli radical right', *Comparative politics* 21 (1989) 172-175.

⁵⁷ Armstrong, *The battle*, 288.

⁵⁸ Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism', 284.

kwelden het volk.⁵⁹ Het vredeskamp werd daardoor machtiger en de Palestijnse oppositie in de bezette gebieden groeide in intensiteit. De frustratie binnen Gush Emunim was compleet, waardoor een aantal van hen radicaliseerde.⁶⁰

Toen in 1980 in Hebron zes yeshiva-studenten de dood vonden en zestien anderen gewond raakten bij een Palestijnse aanslag, richtten een aantal kolonisten van Gush Emunim de *Machteret* op, de Joodse Ondergrondse. Deze werd vooral actief in de chaos van 1982. Door gewelddadige acties uit te voeren probeerde de groep het tij te keren en de vertragingen in het verlossingsproces teniet te doen.⁶¹ Zo plantten twee leden van de groep bommen onder de auto's van drie Arabische burgemeesters.⁶² Ook pleegde de groep een aanslag op het Islamitische College in Hebron, waarbij drie doden en 33 gewonden vielen.⁶³ De groep werd op 27 april 1984 gearresteerd, een paar uur voordat vijf Arabische bussen vol passagiers de lucht ingeblazen zouden worden. Toen werd ook het plot bekend om de Rotskoepel in Jeruzalem op te blazen.⁶⁴ De Rotskoepel, die gelegen is op de plek waar in oude tijden de joodse Tempel stond, is de derde meest heilige plaats voor moslims. De bedenkers van het plot meenden dat de Tempel moest worden herbouwd om de komst van de Messias te bespoedigen en zij waren zeker niet de enige joodse extremisten die er zo over dachten.⁶⁵

Het nieuws over de geplande aanslagen bracht een schokgolf teweeg onder de Israëliische bevolking. Niemand had verwacht dat zulke diep religieuze mensen in staat waren tot zulke gruwelijke daden. Men kon zich ook niet voorstellen dat zij hadden gehandeld zonder de goedkeuring van hun rabbi's. Een aantal rabbi's, waaronder Levinger, werd dan ook onder verdenking gesteld.⁶⁶ In plaats van geliefd werd de beweging nu veracht door een groot deel van het volk. Zowel de bevolking als de beweging beraadde zich nu op de vraag hoe ver religieus nationalistisch extremisme

⁵⁹ Howard M. Sachar, *A history of Israel. Volume II. From the aftermath of the Yom Kippur war* (New York en Oxford 1987) 195-205.

⁶⁰ Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism', 284.

⁶¹ Heilman, 'Guides of the faithful', 342.

⁶² Armstrong, *The battle*, 346.

⁶³ Heilman, 'Guides of the faithful', 342.

⁶⁴ Sprinzak, 'The emergence', 171.

⁶⁵ Armstrong, *The battle*, 348.

⁶⁶ Heilman, 'Guides of the faithful', 343.

mocht gaan. Was het bijvoorbeeld in sommige situaties geoorloofd geweld te gebruiken tegen joden?⁶⁷

Het antwoord op die vraag volgde ongeveer een decennium later, na het sluiten van de Oslo-akkoorden in augustus 1993 door premier Rabin. De akkoorden voorzagen in een programma dat moest resulteren in het zelfbestuur van de Palestijnen op de Westelijke Jordaanoever en in de Gazastrook.⁶⁸ In de ogen van de gelovige Gush waren de akkoorden een pact van de ongelovigen.⁶⁹ De enorme bedreiging die uitging van deze politieke ontwikkelingen voor de theologische overtuiging en het bestaan van de messianistische joden, had een extreme reactie tot gevolg. Op 25 februari 1994 schoot een joodse kolonist, dr. Baruch Goldstein, in minder dan drie minuten negenentwintig biddende Palestijnen dood en verwondde er meer dan honderd in de Ibrahimi moskee in Hebron. De moskee maakt deel uit van de zowel voor joden als moslims heilige Grot van de Aartsvaderen. Goldstein was een arts uit de nederzetting Kiryat Arba en aanhanger van de extreemrechtse en verboden beweging *Kach* van wijlen rabbi Meir Kahane.

Volgens Sprinzak moest het bloedbad worden gezien als een demonstratie van politiek geweld, die een crisis in het hele fundamentalistische religieuszionistische milieu uitdrukte. Hoewel de Moetzet Yesha meteen verklaarde dat het ging om een eenmansactie, wees de raad erop dat de slachting had kunnen plaatshebben door de blunders van de Israëlische regering, die het Arabische terrorisme zou hebben toegelaten. Naast deze waarschuwing aan de Palestijnen had Goldstein ook namens God een boodschap afgegeven aan de regering Rabin, namelijk dat de uitverkoop van land onmiddellijk moest ophouden.⁷⁰

Een groot gedeelte van de Israëlische bevolking weigerde in te zien dat zich binnen de eigen natie een crisis afspeelde. Zij zagen Goldsteins moord als een oorlogsdad in het conflict met de Palestijnen. De Israëlische samenleving werd echter voorgoed uit die droom geholpen toen premier Rabin op 4 november 1995 werd vermoord. Niet door een Palestijn, maar

⁶⁷ Aran, 'Jewish Zionist fundamentalism', 284-285.

⁶⁸ Michael Karpin en Ina Friedman, *Murder in the name of God. The plot to kill Yitzhak Rabin* (New York 1998) 59.

⁶⁹ Heilman, 'Guides of the faithful', 346-347.

⁷⁰ Ehud Sprinzak, *Brother against brother. Violence and extremism in Israeli politics from Altalena to the Rabin assassination* (1999) 1-3.

door de Israëli Yigal Amir.⁷¹ Een lastercampagne tegen Rabin vanuit de Moetzet Yesha en het uitdagen van de autoriteit van het regime door de religieuze gevestigde orde hadden het klimaat gecreëerd waarin de moord kon plaatshebben.⁷² Amir beriep zich tijdens zijn verhoren op twee in onbruik geraakte halachische uitspraken die door orthodoxe rabbi's nieuw leven was ingeblazen: *din rodef* (de plicht om een jood te doden die het leven of eigendom van een andere jood op het spel zet) en *din moser* (de plicht een jood te elimineren die een andere jood wil verraden bij niet-joodse autoriteiten).⁷³ Rabbi's hadden bepaald dat Rabin kon worden aangemerkt als *rodef* en *moser* en hadden aldus de vraag of joods geweld tegen joden geoorloofd was in bepaalde situaties bevestigend beantwoord.⁷⁴

Karen Armstrong wijt in haar boek *The battle for God* het ontstaan en radicaliseren van fundamentalistische bewegingen aan een angst voor vernietiging van de groepering en haar overtuiging door de oprukkende secularisatie. Het radicaliseringsproces van Gush Emunim en een deel van het religieuszionistische segment in de Israëliische samenleving in reactie op de secularisatie in de politiek en de samenleving bevestigt deze theorie. Als we kijken naar de Moslim Broederschap en Hamas dan zien we eenzelfde soort mechanisme.

De nederlaag van 1967 bracht een verandering in de ideologie van moslim fundamentalisten teweeg. De bezetting van het heilige Jeruzalem, met de Rotskoepel en de al-Aqsa moskee, maakte de oorlog met Israël meer dan voorheen een religieuze strijd tussen joden en moslims. Het waren de joden, gesteund door het Westen, die de islam wilden vernietigen, zo geloofden de islamisten. 'The occupation resulted in a great growth of consciousness, especially with the Israeli occupation of the al-Aqsa mosque. This act really hit at our spirit and made us feel the pain of the whole situation for all Islamic peoples.'⁷⁵ Tegelijkertijd zorgde de Israëliische bezetting voor een 'Palestinisering' van de islamitische ideologie van de Moslim Broederschap.⁷⁶

⁷¹ Sprinzak, *Brother against brother*, 4.

⁷² Karpin en Friedman, *Murder in the name of God*, 109 en 66-83.

⁷³ Ibidem, 121-128.

⁷⁴ Karpin en Friedman, *Murder in the name of God*, 106.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Beverly Milton-Edwards, *Islamic politics in Palestine* (Londen en New York) 163, 86-87.

After 1967 and the Israeli occupation we knew we would have to change our political priorities as an Islamic organisation. The main theme that we then had to organise around was to bring an immediate end to the occupation.⁷⁷

De Moslimbroeders op de Gazastrook begonnen actief aan het bouwen van moskeeën en het mobiliseren van een nieuwe islamitische generatie als voorbereiding op de confrontatie met het zionisme.⁷⁸ De positie van de Moslim Broederschap in Palestina was in deze periode ernstig verzwakt. Door het sluiten van de grenzen stond het contact met de Moslim Broeders in Egypte en Jordanië op een laag pitje en waren de Palestijnse Broeders voor het eerst teruggeworpen op zichzelf.⁷⁹ Bovendien stelde het Palestijnse volk na de blamage van '67 haar vertrouwen niet langer in de omringende Arabische landen, maar in de nationalistische strijders van de Palestine Liberation Organisation (PLO). Zelfhulpzaamheid en bewustwording van de eigen Palestijnse identiteit waren het devies en die elementen werden niet gevonden in de islam, maar in het Palestijnse nationalisme en populaire bevrijdingsstrategieën. De nederlaag van de Zesdaagse oorlog maakte de gewapende strijd voor velen legitiem, waardoor de status van nationalistische bewegingen, zoals de PLO, steeg. In tegenstelling tot de nationalistenvoerden de islamisten in deze periode geen guerrilla.⁸⁰

Dit veranderde na de oorlog van 1973. De islamitische beweging en ook de Moslim Broederschap begon weer te groeien in de Palestijnse gebieden. Het Palestijnse volk liet zich nu meeslepen in de heropleving van de islam die de regio overspoelde, als gevolg van de toenemende invloed van de islamitische oliestaten en later van de islamitische revolutie in 1979 in Iran.⁸¹ Ook interne factoren speelden een rol. Ten eerste dreigden de (Westerse) normen en waarden van de Israëliëse samenleving door de bezetting de eigen Arabische en islamitische identiteit te overschaduwen. Ten tweede maakte het falen van de PLO, dat nu overwoog de onafhankelijkheid te vestigen op slechts een deel van Palestina, het

⁷⁷ Milton-Edwards, *Islamic politics*, 163, 86-87.

⁷⁸ Khaled Hroub, *Hamas. Political thought and practice* (Washington DC 2000) 29.

⁷⁹ Milton-Edwards, *Islamic politics*, 80-84.

⁸⁰ Ibidem, 74-78; Khaled Hroub, *Hamas*, 29.

⁸¹ Abu-Amr, *Islamic fundamentalism*, 12.

islamisme van de Palestijnse Moslim Broederschap al met al een aantrekkelijk alternatief.⁸² De dreigende situatie zorgde er voor dat meer Palestijnen zich bij de Moslim Broederschap aansloten en de beweging kon groeien.

Sinds de Zesdaagse oorlog in 1967 had er binnen de gelederen van de Moslim Broederschap een discussie afgespeeld over hoe om te gaan met de Israëlische bezetting van Palestina. De teruglopende populariteit jaagde het ideologische debat over het aanvangen van de jihad aan. Vanuit de moederorganisatie in Egypte kwam geen bevredigend antwoord op de vraag wat te doen met de Israëlische bezetting. De militante groepen die na 1967 in Egypte waren ontstaan en waarmee de Palestijnse Broeders in aanraking kwamen door hun studies aan Egyptische universiteiten, hadden dat antwoord wel. Dit resulteerde begin jaren tachtig in een afsplitsing van de militante Palestijnse Islamitische Jihad van de Broederschap.⁸³ De Islamitische Jihad vormde een uitdaging voor zowel de Moslim Broederschap als de PLO, door het geloof en de gewapende strijd met elkaar te combineren. Religie en nationalisme werden met elkaar vermengd in de inspanning Israël van de kaart te vegen en een islamitische staat in haar plaats te vestigen.⁸⁴ Het gevolg was dat de Palestijnse Moslim Broederschap zich genoodzaakt voelde de wapens eveneens op te pakken. Tijdens de intifada in 1987 kwam de jihad daadwerkelijk van de grond. Met de deelname van de Moslim Broederschap aan de intifada, de oprichting van Hamas en de uitvoering van gewelddadige acties door Hamas, groeiden de Moslim Broederschap en de Islamitische Jihad weer naar elkaar toe.

Het sluiten van de Oslo-akkoorden in 1993 door de PLO stelde Hamas opnieuw voor een ideologisch dilemma. In de ogen van Hamas had de PLO een vorm van hoogverraad gepleegd.⁸⁵ Aan welke heilige verplichting moest de beweging nu meer gewicht geven: de verplichting Palestina onverdeeld te houden of de verplichting de Palestijnse solidariteit en broederschap te bevorderen? Met andere woorden, wat was belangrijker: het 'islamiseren' van de Palestijnse kwestie of het 'Palestiniseren' van de islam? Dit dilemma lag al besloten in de ideologie van Hamas, maar werd nog eens verscherpt door de veranderende omstandigheden. Hamas besloot meer gewicht te geven aan het onverdeeld houden van Palestina, dan aan de

⁸² Abu-Amr, *Islamic fundamentalism*, 12-13.

⁸³ Ibidem, 91-102.

⁸⁴ Ibidem, 103.

⁸⁵ Milton-Edwards, *Islamic politics*, 163.

Palestijnse broederschap, zo bleek uit de botsingen met Fateh. Door de nadruk te leggen op de te voeren jihad tegen Israël en in tegenstelling tot de nationalistische terminologie van de PLO de slogans en symbolen van de islam te gebruiken, gaf Hamas de voorkeur aan het islamiseren van de Palestijnse zaak.

Toen in 1994 Baruch Goldstein 29 biddende Palestijnen neerschoot in de Ibrahimi moskee in Hebron, zwoer Hamas een leven voor een leven te nemen. Voor het eerst ging Hamas over tot zelfmoordaanslagen. Dit voorbeeld werd niet lang daarna gevolgd door de Islamitische Jihad. De traditionele bezwaren tegen zelfmoordacties – zelfmoord is verboden in de islam – werden weggewimpeld. Degene die zichzelf opblies werd door Hamas afgebeeld als een martelaar, die met dit religieuze offer voor Palestina het eeuwige leven zou krijgen.⁸⁶ Het radicaliseringsproces van Hamas had daarmee haar top bereikt.

Conclusie

Concluderend kan worden gesteld dat het religieusnationalisme de kern van beide bewegingen vormt. Niet alleen in de theorie, maar ook in de praktijk. De motivatie om te strijden voor een stuk land komt niet uit nationalistische drijfveren alleen voort; religie vormt bij alles de inspirator. De combinatie van de twee is bepalend voor de wijze waarop de leden van deze bewegingen de wereld om hen heen en de ontwikkelingen daarin percipiëren. Dit maakt hen ook gevoelig voor radicalisatie. Bij zowel Hamas als Gush Emunim zagen we een radicaliseringsproces aftekenen als reactie op gebeurtenissen die zij ervoeren als een bedreiging voor de beweging zelf, de overtuiging en datgene waarvoor wordt gestreden. Hoewel in de strijd met de externe vijand soms nationalistische drijfveren de boventoon leken te voeren, zagen we religie als motivator onherroepelijk de kop opsteken bij de gevoelde bedreiging die uitging van een uitbreiding van de invloed van de seculiere interne vijand. Beide bewegingen kwamen uiteindelijk tot de conclusie dat het gebruik van geweld tegen de interne vijand legitiem was. Het dogmatische karakter van Hamas en Gush Emunim sluit echter pragmatisme niet uit. Beide maakten berekenende en strategische keuzes om aanhang te krijgen en te behouden.

⁸⁶ Salomon Bouman, 'Niemand ziet achtergrond zelfmoordaanslagen', *NRC Handelsblad*, 13 aug. 2001.